



Получена: 06.12.2021 г.

Приета: 16.12.2021 г.

КОНСЕРВАЦИЯ И ЕКСПОНИРАНЕ НА ТРАКИЙСКИ КУЛТОВИ МЕСТА В ОБЩИНА БАНИТЕ

В. Панджарова¹

Ключови думи: опазване, оригинал, консервация, адаптация

РЕЗЮМЕ

На база на реализиран проект за опазване на архитектурното наследство на траките – един от най-старите и респективно трудни при работа цивилизационни периоди – в текста са представени разсъждение и анализ върху предложените от автора на проекта, арх. Йорданка Кандулкова², похвати и изводи. Принципите, които могат да се дефинират на база на тази реализация, биха могли да се прилагат при консервация на аналогични обекти на архитектурното наследство.

Въведение

Опазването на недвижимото културно наследство в България е актуална тема, която е залегнала дълбоко в общественото съзнание. Едни от най-трудните за работа, свързана с консервация, адаптация и социализация са обектите от периода на цивилизацията на траките. Това е така, защото много голяма част от тях достигат до нас в руинирало състояние – най-често в субструкция, при това силно компрометирана. Предвид факта, че траките нямат писменост, няма и налични извори, от които да се правят съответните съждения за начина на използване на тази материална археологическа субстанция, която достига до нас. Археологическите проучвания и разкопки продължават дълго, което до-

¹ Велина Панджарова, доц. д-р арх., кат. „История и теория на архитектурата”, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: pandjarova@abv.bg

² Арх. Й. Кандулкова е практикуващ архитект, специалист в опазване на архитектурното наследство. Тя е доцент в катедра „История и теория на архитектурата” в АФ на УАСГ и е водещ преподавател на основния курс по „Опазване на архитектурното наследство” и този по „Реставрация на архитектурни паметници”.

пълнително затруднява работата на архитектите. По отношение на експонирането и социализацията на тези обекти също има редица проблеми. На първо място проблем е, че голяма част от тези обекти (особено когато не става дума за запазена зидана тракийска гробница) са трудно разбираеми за широката публика. Те не са атрактивни, което в последните години у нас означава, че не са достойни за влагане на финансови средства в тях, просто защото са „купчина камъни“. Друг проблем е тяхното местоположение. Най-често тези обекти са разположени на трудно достъпни, във физическия смисъл на думата, места – на високо и в скалисти местности (фиг. 1). И последен, но фактически най-съществен, е проблемът, който провокира търсене на адекватен подход за консервационна намеса и аналогичен такъв – за експониране на обекта.



Фиг. 1. Архитектурната субстанция от светилището в м. Караборун (едно от трите светилища, предмет на проекта) по време на археологическото проучване. Местоположението на обекта е високо в планината, в труднодостъпна територия.
Снимка: личен архив на арх. Й. Кандулкова

1. Естество на проекта и контекст на съвременната среда, в която той е реализиран

Проектът, на който се базира този текст, е изработен след изготвяне от проектантския колектив на „Концепция за консервационно-реставрационни работи, експониране, социализация и поддържаща инфраструктура на тракийски култови места, разположени в община Баните, Смолянска област“, одобрена и финансирана от Програма ФАР. Той разглежда проблемите, свързани с опазването на три обекта, дефинирани от археолозите като култови места за траките. Това са светилищата, разположени в местностите: „Чука-

та на Гидика” край с. Гълъбово, „Карабурун“ в ареала на с. Дрянка и м. „Чукаря“ край с. Босилково. Проектното решение, освен предложение за адекватни консервационно-реставрационни работи върху самите светилища, решава и проблеми на социализацията им, като заедно със затруднения достъп и липсата на информационната система, предлага идея за смисловото обвързване на тези обекти.

Обектите са разположени в относителна близост един от друг, което предоставя възможност да бъдат посетени в рамките на един ден. Разстоянието от с. Баните до с. Босилково е около 23 km, до с. Гълъбово е 11 km, а до м. Карабурун е 13 km. Въпреки това обаче, разстоянията между отделните светилища, както и физическият достъп до всяко едно от тях, който е предимно пешеходен, изискват време.

Общото между трите обекта, освен, разбира се, смисловата и символната им обвързаност е, че днес те попадат в извънселищни територии, които са в труднодостъпни местности. И трите археологически обекта са разположени на планински възвишения с чудесен изглед към заобикалящата ги природа на Родопите и са в места със силен емоционален заряд.

2. Състояние на археологическата субстанция на тракийските светилища към началото на проекта и реализацията му

Както вече стана ясно, и трите тракийски светилища се намират недалеч от с. Баните – общински център и утвърдено място за балнеоложки и еко-туризъм в района на Смолян. Археологическото проучване на обектите е осъществено в периода пролет-есен 2007 г.

Недвижимите материални следи за антропогенна дейност са изразени чрез фрагментарно съхранени следи от зидове. Тези своеобразни валове са изработени от ломен камък на суха fuga (фиг. 2). В тях се наблюдават и части със запазена земна замазка.



Светилището в м. Карабурун ясно представя сухата зидария, чрез която са реализирани обектите



Светилището в м. Чука на Гидика, където личат следи от земна замазка

Фиг. 2. Фрагменти от светилищата, предмет на проекта, по време на археологическите проучвания. Снимки: личен архив на арх. Й. Кандулкова

И в трите обекта сухозидицата е видима по периферията на възвишенията. Там тя е приложена в изработването на зидове, чрез които се дефинира теменоса – свещената територия. При стартирането на проекта тя е с характера на аморфна купчина от каменен

насип с линейно очертание. Тя е деструктирала като сипеи по стръмните склонове на възвишенията. Само в отделни малки участъци се разпознава градежната структура на зид без свързващ разтвор.

Светилището в м. Чуката на Гидика се предполага, че е едно от най-старите тракийски светилища по нашите земи. Разположено на 540 m надморска височина, на скален масив, извисяващ се над р. Арда, която го обгръща от три страни. Единственият възможен достъп е откъм северозапад. Археологическият обект заема площ с приблизителни размери 10 × 5 m, което всъщност представлява каменно струпване.

Светилището на връх Карабурун е разположено още по-високо от това в м. „Чуката на Гидика“. То е на 1027 m надморска височина. Това му положение още веднъж дава основание да се приеме, че обектите са с култово предназначение, предвид това, че траките са благоговеели пред соларното начало и естествено са имали стремеж да са в близост до слънцето, което и предполага търсенето на топографски удачни територии за ситуиране на светилищни комплекси.

Светилището в м. „Чукаря“ край с. Босилково е разположено най-ниско спрямо морското равнище от трите тракийски обекта. То е в естествено защитена местност, като археологическата субстанция се датира от късната бронзова епоха.

Като обобщение може да се направи извод, че недвижимите материални следи, макар и със силен научно-информационен потенциал, са не особено атрактивни и са трудно разбираеми за широката публика. Те са фрагментирани и без консервационно-реставрационна намеса, както и такава по адаптация и социализация на обекта биха останали трудно четими (фиг. 3).



Фиг. 3. Физическо състояние на археологическата субстанция по време на разкриване на обектите. От ляво надясно: светилището в м. „Чукаря“, светилището в м. „Чуката на Гидика“ и това в м. „Карабурун“. Снимки: личен архив на арх. Й. Кандулкова

3. Принципи на проектното решение, видими и в реализацията

По-горе бяха изяснени някои от характеристиките на тракийските светилища в община Баните, които са недвижими културни ценности от национално значение. Това са специфики, които са валидни за по-голяма част от обектите, достигнали до нас от времето на праисторията и древността, независимо от културата/цивилизацията, чиито представители са тези обекти. Тези специфики могат да бъдат обобщени както следва:

Специфики по отношение на откритата субстанция:

- Наличната археологическа субстанция, която е материално свидетелство за цивилизация, съществувала в древен период, темпорално много отдалечен от нас, което изисква строго експертно научно изследване.
- Необходимост от сериозни научни исторически и архитектурни проучвания, свързани както с начина на градеж на траките, така и с логиката, вложена при провеждане на утилитарната и сакралната функция на тези обекти.
- Необходимост от извеждане на ценностни характеристики, на база на погоре описаните проучвания, които да регламентират дейностите по опазване на ценността.
- Фрагментарност и липса на съхранена цялост на архитектурните обекти, включително и в субструкция.
- Техника на зидане, т.нар. суха зидария, без свързващо вещество, която предполага компрометиране на зидовете, предвид тяхната старинност.
- Труднодостъпно местоположение, което е в контекста на сакралната функция на обектите, както и в контекста на цивилизацията на траките въобще. Тази цивилизация е неразривно свързана с природата, обожествява я и се развива, следвайки логиката и взаимосвързаността на хтоничното, земното и соларното начало.

Специфики на консервационните дейности, адаптацията и социализацията:

- Необходимост от бързи и адекватни консервационно-реставрационни работи, предвид крехката субстанция.
- Необходимост от внимателна и прецизна консервационна намеса, проведена с адекватни на оригиналните материали.
- Необходимост от използване на средства и похвати, предполагащи обратимост на намесата.
- Необходимост от адекватна намеса, която да представи в научна пълнота и истинност конкретните обекти, като в същото време запази внушението и преживяването, които те дават – така, както е било при изграждането им преди стотици години.
- Необходимост от намеса, която по-никакъв начин не нарушава свещената връзка между материалния сакрален обект и природата.
- Необходимост от намеса, която не нарушава търсените и намерени от траките визуални връзки.
- Необходимост от създаване на условия за достъп до обектите.
- Необходимост от такава намеса, която да провокира любопитство и желание за познание у посетителите.

Горепосочените специфики на културно-историческите ценности могат да бъдат открити в проектното предложение за КРР и социализация на трите тракийски светили-

ща, а по-късно и при реализирането му, и да се тълкуват като своеобразни негови ограничители. Те дефинират задачата на проекта в следните основни направления:

1. Съхраняване на културно-историческите факти с щадящи и обратими средства, които да позволят на бъдещите изследователи достъп до тях и възможност за последващо проучване.

2. Представяне на разкритите културно-исторически следи чрез маркирането им на съвременен терен посредством защитните консервационни напластявания.

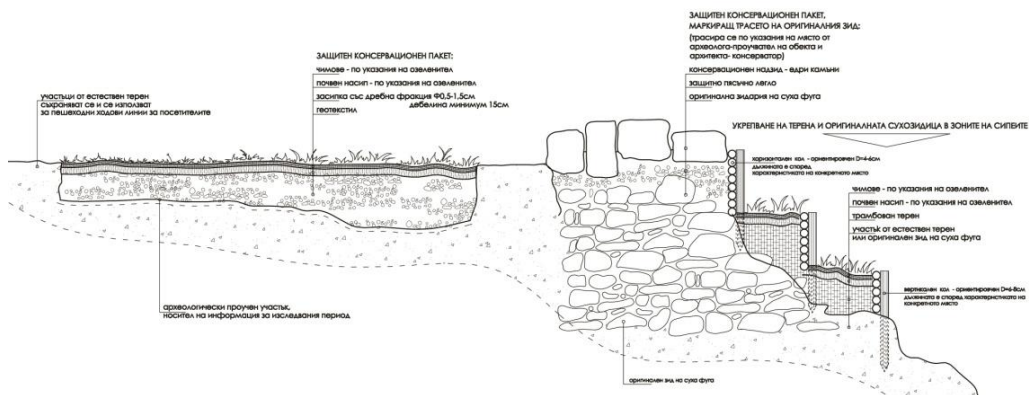
3. Създаване на условия за разпознаване на култовото място от посетителя и преживяване на емоционалния му заряд.

4. Създаване на условия за осъзнаване на отделното тракийско светилище като част от една макросистема, интегрирана в естествения релеф на планината.

Проектът предлага решение на тези задачи със средства максимално толерантни към околната среда и инспирирани от нейното естество. Основните материали, с които се осъществява съвременната намеса, са камък от мястото и дърво.

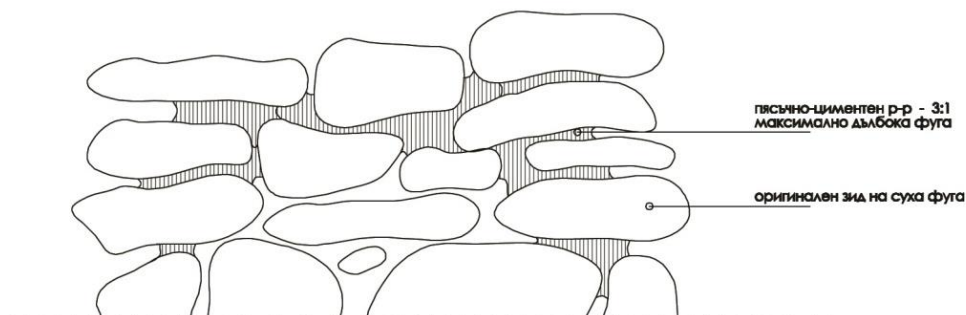
4. Консервация и експониране

Фрагментите от зидове на суха фуга, разкрити под съвременния терен, се запазват чрез консервационен пакет от защитно пясъчно легло (с минимална дебелина 15 cm), върху което на пясъчна основа по ширината на зида се поставят един ред вторично употребени едри камъни от автентичния градеж – по детайл. За да се спре изсипването на зида по стръмните склонове на възвишенията, се изпълняват укрепване по детайл – чрез дървени пилоти и подпорни греди, уплътнени към сипея чрез трамбован хумусен насип (фиг. 4). С този консервационен похват автентичният зид е предпазен от механично увреждане, като се възпроизвеждат микроклиматичните условия, при които той е оцелял досега. Едновременно с това, върху съвременния терен се маркира трасето на зида. Предвид неясната геометрия на зидовете, консервационният надзид е трасиран на място по методически указания съвместно от археолог-проучвател и архитект-консерватор на обекта.



Фиг. 4. Фрагмент от проекта на арх. Кандулкова, с представен детайл за укрепване на зидовете чрез дървени пилоти и подпорни греди, уплътнени към сипея чрез трамбован хумусен насип. Схема: личен архив на арх. Й. Кандулкова

Фрагментите от оградния зид, в които са налице четими следи за зидария, са експонирани чрез пренареждането им на пясъчно-циментен разтвор на много дълбока фуга, така че разтворът остава незабележим (фиг. 5). Това се прилага за малки участъци, които са локализирани за всеки обект с методически указания и чрез които у посетителя се създава представа за характеристиката на автентичната суперструкция на „свещената ограда”. Така се постига съвременна намеса, която „...следва да се търси в количествена и естетическа подчиненост спрямо оригинала, т.е. да не отнема или да не потиска неговата изява в цялостната композиция на паметника. В противен случай, дори и при наличието на достатъчно данни за автентичния образ, съществува опасност намесата да „превземе“ паметника и да отнеме неговата историчност, да остави впечатлението за неговата подмяна със съвременна творба в исторически стил”. [1].



Фиг. 5. Горе: Примерен детайл от проекта за укрепване на автентичните зидове;
 Долу: Реализацията – укрепен зид от светилището в м. „Чуката на Гидика” по този детайл.
 Схема и снимка: В. Панджарова

Участъците със съхранена глинена (земна) замазка или други следи с научно-познавателно значение, след приключване на проучването, са защитени по следния начин: застиляни са с геотекстил, върху който се прави засипка от дребна фракция камък (3 – 8 mm от местна скална порода) с дебелина според характеристиката на конкретния археологически изкоп, но не по-малко от 15 cm, почвен насип и чимове (по указания на инженер – озеленител). Чрез този пакет се осигурява механична защита на находките, както и предпазване от отмиване и замръзване.

КРР дейности, предложени в проектното решение, водят до следния извод: предвидената в проекта и реализирана по-късно консервационна намеса е напълно обратима и позволява многократно бъдещо проучване на светилищата след проведените вече първоначални археологически експедиции.

Предвид факта, че една от най-важните характеристики на тракийските светилища е тяхната космополитност [7, 8], проектантът предвижда разполагане на наблюдателна площадка – ринг от лека дървена конструкция с монтирана върху него фото-панорама, указваща други тракийски светилища, видими от мястото на наблюдението. Тази структура е реализирана в два от обектите – светилищата в м. „Караборун” и в м. „Чуката на Гидика”. По този начин се провокира любопитство на посетителя към тази ценност и това любопитство го сугестира да осмисли отделното тракийско светилище като част от култова макросистема, интегрирана в релефа на планината [7]. Освен това е обърнато внимание и на затруднения достъп до тези обекти, като за целта, отново по обратим начин и с естествени материали от съответната местност, са решени стълбите – пътеки, чрез които се преодолява денивелацията и се достъпва до обектите (фиг. 6).



Фиг. 6. Два от фрагментите, реализирани според проектното решение за социализация на светилището в м. „Чуката на Гидика” – изгледната структура и пътеката стълба, която води към обекта. Снимки: личен архив на арх. Кандулкова

5. Заключение

Представената реализация е пример за много добро решение при работите, свързани с консервация, адаптация и социализация на обекти от най-старото ни архитектурно наследство [9]. Факт е, че такъв тип обекти все още не се приемат еднозначно. Винаги, като че ли, се желае да има наличие на по-голяма представителност и импозантност. Лаконичното и елегантно решение за намеса в оригиналната субстанция на светилищата е в контекста на водещите принципи при работа с такива обекти. Съобразено е и със заложените пред проекта ограничители, инспирирани от спецификата на тракийските све-

тилища. Адекватни и ненарушаващи средата са и заложените предложения за социализация на обектите. Използваните материали са извлечени от заобикалящата среда – камък от съответните местности и дървен материал от горите на Родопите. Намесата е песелива и ненаатрапваща се, запазени са уникалните гледки и по този начин се постига най-важното – на съвременното поколение, освен експонираните обекти, се представя и един от най-важните аспекти в културата на траките – връзката с природата.

Благодарности

Настоящата статия е част от научно изследователската работа на авторката ѝ по проблемите, свързани с историята на архитектурата и опазването на архитектурното наследство, както и тази по научен проект БН 235-20. Изказвам своята благодарност за подкрепата на УАСГ и на ЦНИП при УАСГ!

ЛИТЕРАТУРА

1. *Kandulkova, Y.* Originalat v arhitekturnia pametnik. Avangard Prima, Sofia, 2021, str. 173, ISBN: 978-619-239-649-7.

2. *Bayrakov, D.* Planinski svetilishta v Yuzhna Trakia. Disertatsionen trud za prisazhdane na ONS "doktor", SU „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia, 2015.

3. *Kandulkova, Y.* Uspeshnite modeli za opazvane na kulturnoto nasledstvo – evolyutsia na obshtestvenite predstavi. Arhitektura 3, 2016, ISSN 0324-1254.

4. *Kandulkova, Y.* Metodi za savremenna namesa v arhitekturnia pametnik. // Godishnik na Universiteta po arhitektura, stroitelstvo i geodezia, tom XLV, 2004-2010, ISSN 1310-814X, Sofia, 2011.

5. *Kandulkova, Y.* Za tsennostnia podhod pri opazvane na arhitekturnoto nasledstvo. Arhitektura 1, 2008.

6. *Ginsberg, Robert 2004: The Aesthetics of Ruins.* Amsterdam, The Netherlands, Editions Rodopi B.V.

7. *Harnecker, Joachim 2004: Arminius, Varus and the battlefield at Kalkriese,* Museum und park Kalkriese.

8. *Popov, D., Fol, V.* The deities of the thracians, Tangra TanNakRa, Sofia, 2010, ISBN 9789543780594.

9. *Peressut, L. B., Caliarì, P. F.* 2015: Architettura per l'archeologia museografia e allestimento, Prospettive Edizioni.

10. *Ranellucci, Sandro* 2012: Conservazione e musealizzazione nei siti archeologici, Gangemi Editore, Roma.

11. *Fol, V.* Thracian secret societies, Tangra TanNakRa, Sofia, 2020, ISBN 9786199150702.

12. *Fol, V.* Peyzazh i vyara, Thracia, XXI, 2016, ISSN 0204-987.

13. За написването на този текст, в изрично упоменати пояснения в него, са използвани графични и снимкови материали от личния архив на проектанта арх. Йорданка Кандулкова.

CONSERVATION AND EXHIBITION OF THRACIAN CULT PLACES IN THE MUNICIPALITY OF BANITE

V. Pandjarova¹

Keywords: authenticity, conservation, adaptation

ABSTRACT

Based on a real project for the conservation of the architectural heritage of the Thracians – one of the oldest and most difficult to work civilization periods, the paper presents a reflection and analysis of the proposed by the author of the project architect Yordanka Kandulkova techniques and conclusions. The principles that can be defined based on this realization could be applied in the conservation of similar objects of architectural heritage.

¹ Velina Pandjarova, Assoc. Prof. Dr. Arch., Dept. "History and Theory of Architecture", UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail: pandjarova@abv.bg